

Камбаралиева У.

**УБАКЫТТЫ ЖАНА УБАКЫТ КАТЫШТАРЫН ЛИНГВИСТИКАДА
МОДЕЛДЕШТИРҮҮ**

Камбаралиева У.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВРЕМЕНИ В СООТНОШЕНИИ ВРЕМЕНИ В ЛИНГВИСТИКЕ

U. Kambaralieva

MODELING TIME B RATIOS OF TIME IN LINGUISTICS

УДК:370-8/74

Макалада тилдик моделдердин негизинде объектив-дештирилген «Убакыт» концептинин семантикалык түзүлүшүн сүрөттөө өзгөчөлүктөрү каралат. Бул концепт абстракттык маңызга ээ болгондуктан, убакытты жана убакыт катыштарын адамдын ойлоо касиетинин бир бөлүгү болуп эсептелген метафора менен аналогиянын жардамы менен гана моделдештирүүгө мүмкүн.

Негизги сөздөр: концептуалдаштыруу, категориялоо, метафора, убакыттын тилдик модели

The features of semantic structure description of a concept "Time" concentrating on the basis of language models are considered in the article. Proceeding from abstract essence of this concept to model time and the temporal relations it is possible only by means of metaphors and analogies which is an integral part of human thinking.

Key words: conceptualization, categorization, metaphor, language model of time.

Жалпыга белгилүү болгондой, ХХ кылымдын аягындагы тил илиминде илимий парадигма алмашуусу менен, азыркы учурда тилдин антропо-борборлуулугу негизги идея катары кабыл алынган. Тил болсо, маалыматты берүүдө, алууда, сактоодо жана иштеп чыгууда маанилүү роль ойноочу жалпы когнитивдик механизм катары бул жаңы багыттын көңүл чордонунда турат. Маалымат адамга ар түрдүү каналдар аркылуу келет да, алынган билимдер адамдын аң-сезиминде өзгөчө когнитивдик структуралар түрүндө аккумуляцияланат. Когнитивдик тил илиминде эң маанилүү изилдөө объекти болуп **концепт** саналат. Концепттер жана алардын ар кандай типтеги репрезентациялары (элестөөлөр, схемалар, сүрөтчөлөр, фреймдер, гештальттар, ж.б.) дүйнөнү кабыл алууда, дүйнө менен өз ара аракеттешүүдө андап-түшүнүлгөн адамдын тажрыйбасы менен барлыкты (действительность) жалпылоодо жана чагылдырууда жаралат.

Азыркы учурда концепт жана аны изилдөө боюнча көптөгөн көз караштар, пикирлер бар. Биздин оюбузча, алардын ичинен бул терминди толугураак ачып бере алган аныктама воронездик когнитивисттер жана аларды колдоочулар тарабынан берилген. Алардын ою боюнча, концепт – бул ар түрдүү тилдик каражаттар жана жолдор менен реалдашуучу, ар түрдүү сапат-белгилер аркылуу билдирилүүчү татаал түзүлүшкө ээ болгон, дүйнө-

нүн фрагменти, же ошондой фрагменттин бир бөлүгү жөнүндөгү кандайдыр бир элестөө (1: 34).

Концептти анализдөөдө колдонулуучу жолдордун бири болуп эсептелген лингвомаданият жолунда концепт маданияттын базалык бирдиги жана анын концентраты катары кабыл алынат, же «адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын бир бөлүгү», «адам аң-сезиминдеги маданияттын бир бүртүгү» (2: 40-41).

Концепттин абстракттуу болгондугуна байланыштуу анын семантикалык структурасын сүрөттөө үчүн метафоралар колдонулат. Метафора адамдын ой жүгүртүүсүнүн ажырагыс бир бөлүгү жана дүйнөнү концептуалдаштыруу жана категориялаштыруунун аракеттүү аспабы болуу менен, изилдөөчүгө ассоциация сфераларын жана убакыт түшүнүгүн персонификациялоо аркылуу убакыттын образы жөнүндө элестөөлөрдү түзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. «Убакыт» концепти маданий маалыматка өтө жогорку даражада «жык толгон» лингвистикалык бирдиктердин катарына кирет жана аны менен доордун дүйнөнү туюп-сезүүсү, адамдардын жүрүш-турушу, аң-сезими, жашоо ритми, нерселерге мамилелери байланышкан. Убакыт категориясы өзгөчө абстракттуу болгону үчүн образдык метафоралык элестетүүлөрдүн жардамы менен берилет. Кең маанисинде колдонулуучу метафора сүйлөөчү адамдын аң-сезиминде абстракттуу концептти реалдаштырууга өбөлгө түзөт. Ошону менен бирге ал – белгилүү бир этностун фундаменталдык маданий баалуулуктарын чагылдыруучу, ой жүгүртүүнүн жана дүйнөнү таанып-билүүнүн аспабы. Адамзат убакыт тууралуу түшүнүк-элестөөлөрдүн даяр формалары менен жаралбайт. Алар илимдин, техниканын, социалдык, экономикалык мамилелердин, диндин өнүгүшүнүн белгилүү бир деңгээли мүнөздүү болгон маданий-тарыхый доор менен аныкталышат. Социалдык-маданий, экономикалык мүнөздөгү маанилүү өзгөрүүлөрдүн мезгилдеринде тилдин «жашоо чөйрөсү» да башкача боло баштайт. Тил мындай өзгөрүүлөргө убакыттын базалык жаңы метафоралык моделдеринин пайда болушу менен реакция кылат.

Лингвомаданий концепттин түзүлүшү үч компоненттүү. Ал фактуалдык (түшүнүктүк), образдык жана баалуулук элементтерин камтыйт. Баалуулук

элементи башка элементтерге караганда басымдуулук кылат. Ушул элементке акцент коюу аны башка менталдык бирдиктерден – когнитивдик концепттен, фреймден, сценарийден, түшүнүк, образ, гештальт, стереотип, ж.б.дан айырмалап турат. Концепттин борбору дайыма баалуулук болот, анткени концепт маданиятты изилдөөгө багытталып, ушул себептүү анын негизинде дайыма баалуулук компоненти жайгашат. Концепт аң-сезимдин баалуулук-акценттелген кандайдыр бир чекитинин айланасында топтошот, андан ар тарапка ассоциативдик векторлор «чачыраган». Концепттин ядросунда ошол тилде сүйлөөчүлөр үчүн актуалдуу болгон ассоциациялар жайгашкан, ал эми периферияда болсо, азыраак маанилүү болгон ассоциациялар орун алган. Концепттин даана, так чектери болууга мүмкүн эмес, анткени ядродон алыстоо менен ассоциациялардын ядрога байланыштырып турган белги-маанилери да «өчүү», так болбой калуу касиетине ээ. Лингвомаданий концепттин образдык түзүүчүсү бизди курчап турган барлыкты таанып-билүү (познание) түшүнүктү пайда кылары жалпыга белгилүү. Түшүнүк (понятие) менен образдын карым-катнашы ошол образдын сенсордук, көрүү-сезимдик табиятын айгинелейт. Концепттин образдык бөлүгү – бул көрүү, угуу, тактилдик, даам татуу жана жыт билүүнүн негизинде кабыл алынып, биздин эстутумубузда чагылдырылган нерселердин, окуялардын, заттардын мүнөздөмөлөрү, практикалык билимдин релеванттык белгилери. Образдык элемент вербалдуу эмес. Образдын материалдык көрүнүшү болуп метафора эсептелет. «Образды түзүп, аны элестөөгө апеллирлөө аркылуу метафора акыл-эс менен кабыл алынуучу маанини жаратат» (2: 10). (Лат. *appellāre* – кайрылуу, чакыруу, берүү).

Лингвисттердин изилдөөлөрү боюнча, орус тилдик дүйнө сүрөтүндө убакыттын эки модели бар: түз сызыктык (линиялык)-тарыхый жана ант ропоборборлук, же циклдик деп да аталуучу салттык модель. Бул маданий моделдер түздөн-түз сөз маанилеринде чагылдырылышат, жана ошону менен бирге алардын колдонулушунда, функцияларында да белгилүү болушат. Лингвистикалык адабияттарды окуп-изилдөө менен бул эки моделдин айкалышуусу адамзат тарыхында мурда эле орун алгандыгын айтууга мүмкүн. Көбүнчө циклдик убакыт космологиялык аң-сезим менен, ал эми түз сызыктык убакыт болсо – тарыхый аң-сезим менен байланышат. Убакытты циклдик жана түз сызыктык кабыл алуунун дихотомиясы тилде чагылдырылат. Ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн кептик катнаштарында убакыттын ар түрдүү моделдерине тийиштүү болгон мааниси жакын сөздөр өтө көп колдонулары белгилүү.

Орус маданияты Чыгыш менен Батыштын өзгөчө айкалышуусу менен мүнөздөлөт. В.В.Копчеванын ою боюнча, анда эки маданияттын өз ара байланышы байкалат: байыркы элдик, салттык, фольклордук маданият жана цивилизациянын стан-

дарттарын үйрөнүү менен байланышкан окумуштуулар маданияты. Темпоралдык белгилөөлөр планында азыркы орус маданияты түз сызыктык батыш концепциясын колдоп келет. Бул убакыт мейкиндик категориясы катары түшүнүлөт: убакыт континууму катарда жайгашкан бири-биринин артынан тартип менен келүүчү кесиндилерге бөлүнөт. Ал эми убакыттын кыймылы мейкиндик метафоралары аркылуу көрсөтүлөт: *убакыт өтөт, учат, агат*. Убакыт түз сызыгы өткөн мезгилден (артта калган) азыркы учур аркылуу (байкоо чекити) келечекке (алдыга) карай созулат.

Бирок салттык крестьяндык маданият убакытты циклдик (чыгыш) кабыл алууга багытталган. Анткени дыйкандын жашоосу көп учурда табияттын ритмине көз каранды болуп, аны менен аныкталат («дыйкандын психологиясы»). Убакыттын түз сызыктык концепциясына ылайык, «*бардыгы агып өтөт, бардыгы өзгөрөт*», ал эми убакыттын циклдик концепциясы боюнча – «*бардыгы кайталанат*». Убакыттын эки образы тең орус маданиятында орун алган (4: 304). *Мындан тышкары да изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде метафоранын негизинде чагылдырылуучу: убакыт – кыймыл-аракет жана убакыт – абал, убакыт – адамдын жолу жана убакыт – агым, перцептуалдык убакыт сыяктуу моделдер каралат.*

Убакытты циклдик жана түз сызыктык кабыл алуу кыргыздардын аң-сезимине да мүнөздүү, анткени, көптөгөн изилдөөчүлөр далилдегендей, мындай кабыл алуу, элестөөлөр, индоевропалык этностордо гана эмес, дүйнөдөгү бардык элдердин аң-сезиминде орун алган көрүнүш болуп эсептелет (5:17). Буга мисал катары жыл мезгилдеринин тогошуусун, күн-түндүн алмашуусун (сутки) көрсөтүүгө болот. Убакыттын бул көрүнүштөрү бардык адамдар тарабынан спираль, же айлана катары элестелет да, тилдеги вербалдашууда көптөгөн метафоралык образдарды жаратат.

Н. Д. Арутюнованын пикири боюнча, метафора деп кең мааниде «ойду кыйыр билдирүүнүн ар бир жолу» аталышы мүмкүн (Арутюнова 1987: 53). Кең маанисинде метафора катары салыштыруулар гана эмес, компаративдүүлүк элементтери бар метаморфоза, гипербола, кээ бир перифраздар, фразеологизмдер сыяктуу феномендер каралышы мүмкүн. Метафора образдуу мааниси бар сөз катары да, тилдеги же конкреттүү коммуникативдик кырдаалдагы сөз семантикасынын метафоралык өнүгүү процесси катары да кабыл алынышы мүмкүн. Ошондой эле сөздөрдүн бир типтүү метафоралык маанилери бар бүтүн топтору да метафора деп аталат, мисалы, аскерий метафора, зооморфтук метафора, медициналык дискурстагы метафора ж.б., андан тышкары метафора ой жүгүртүү формасы же коммуникативдик процесстердин когнитивдик механизми катары да кабыл алынат.

Татаалдыгы жана жогорку даражада абстракцияланганы менен айырмаланган убакыт сферасын

метафоралык моделдөөдө адам көбүнесе өзүнө тааныш сферадагы жөнөкөй жана конкреттүү образдарды пайдаланат. Метафора өзүнө абстракттуу жана конкреттүү нерселерди айкалыштырып камтууга жана аларды жаңы концепттерге синтездөөгө жөндөмдүү болуу менен, таанып-билүү процесстерин, эмпирикалык тажрыйбаны, коллективдин маданий байлыгын жана анын тилдик компетенциясын өз ара аракетке келтирүүчү өзгөчө бир механизм катары карала алат. Бул механизмдин жардамы менен сезип-туюу аркылуу кабыл алууга мүмкүн болбогон объекттер тил формасында чагылдырылат да, аны менен бирге көрүнбөс дүйнө сүрөтү өзүнүн вербалдык-образдык ассоциацияларынын эсебинен тилдик сүрөткө ээ болуп, конкреттешет.

Көптөгөн окумуштуулар убакытты материалдык метафоралардын жардамы менен берилүүчү тилдин «базалык» категориясы деп эсептешет, анткени жогоруда каралган убакыт моделдеринин түрлөрү метафоранын негизинде барлыктын ар кандай конкреттүү объекттеринин негизинде жаралгандыгын байкоо мүмкүн, ошондой эле экинчи жактан, убакыт менен мейкиндик түшүнүктөрү адам жашоосунун бар болуусунун реалдуу шарттары, жашоо өзү убакытта жана мейкиндикте болуп өтөт. Тилдеги убакыт моделдери белгилүү окумуштуу Н.Д.Арутюнованын айтуусу боюнча, экиге бөлүнөт. Биринчи түрүндө адам негизги фигура болуу менен, убакыт анын кыймыл-аракети аркылуу фиксация болот. Ал эми моделдердин экинчи түрү убакыттын өзүнө ориентирленүү менен, адам пассивдүү ролду аткарат (2: 53). Бул айтылгандардын далилдерин кыргыз тилинин конкреттүү тилдик фактыларында табуу менен, кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндө негизги эки моделдин орун алгандыгы тууралуу гипотезаны айтуу мүмкүн деп эсептейбиз. Биринчи моделдер тобун курчап турган дүйнөдөгү адамдын ишкердүүлүгүнө, анын көрүнүштөр менен окуяларга болгон мамилелерине карата, ошондой эле тил илиминде орун алган терминдердин маани-маңыздарынын негизинде *актологиялык модель* деп атоого мүмкүн деген ойдобуз. Бул термин тилдеги «агенс» түшүнүгүнөн айырмаланып, латын тилиндеги «аракет кылуу» маанисиндеги этиштин – *aktum* формасынан алынган. Караныз: морфологияда – *агенс* – *аракет кылуучу*, -тель, -щик, ж.б. сыяктуу аффикстик каражаттардын жардамы менен белгиленет.

Ал эми экинчи моделде тобунун *обсервативдик* деп аталышы болсо, мурдатан тилде колдонулуп жүргөн латын тилиндеги *observare* – «байкоо жүргүзүү» маанисиндеги этиштен алынып, адамдын кыймыл-аракетине көз каранды болбогон, бирок адам тарабынан белгиленип, фиксация болгон процесстердин вербалдашуусун белгилейт. Албетте, бул аталыштар биз тарабынан шарттуу түрдө кабыл алынганын белгилеп кетүү зарыл, анткени, «ат, аталыш эч качан аталуучу, белгиленүүчү нерсенин

маңызы тууралуу толук түшүнүктү, элестерди ачып бере албайт» (6:140).

Бул айтылган эки модель тең адам тарабынан концепттеширилүүчү убакытка тиешелүү, башкача айтканда, алардын антропоборборлуу мүнөздө экени анык. Алардын негизги айырмасы, жогоруда белгиленгендей, адамдын катышы аркылуу тастыкталат. Кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүгү катары көрсөтүлүп жаткан бул моделдердин эки тобу башка тилдерде да кездешиши мүмкүн, себеби бардык адамдардын аң-сезиминде болуучу түшүнүктүк категориялар логикалык-семантикалык жактан окшош, бирок мындан мурун убакыт моделдери биз көрсөткөн критерийлердин негизинде эч качан дифференцияланбаганын баса көрсөтүп кетмекчибиз.

Тилде этностун маданий-таанып-билүү тажрыйбалары менен аныкталган, экинчи жагынан кепте функциялашкан тилдин өзүнүн сапаттары менен аныкталуучу убакыттын бир канча моделдери реалдашат. «Тил убакытта жашоочу барлыкты (действительность) сүрөттөп көрсөтөт. Ал ошондуктан барлыктын темпоралдык аспектерин белгилөө үчүн эң бай болуп эсептелген грамматикалык, лексикалык ички каражаттарга ээ» (3:9). Тил илиминде негизинен убакыттын төрт түрдүү моделдер тобун бөлүп көрсөтүү мүмкүн: 1. Дейксистик жана түз сызыктык моделдер. 2. Окуяга салыштырмалуу таксистик модель. 3. Кыймыл-аракеттин болуп өтүшүнүн темпоралдык моделдери. 4. Убакыт катыштарын көрсөткөн башка моделдер.

Убакытты моделдештирүүдө адамдардын кадимки түшүнүгү жана илимий түшүнүктөр чагылдырылат. Кеңири таркалган кадимки түшүнүктө метафоралашкан тилдик бирдиктер темпоралдык маанилерди тил каражаттары менен тактоого өбөлгө түзөт. Метафоранын жардамы менен убакыттын жана убакыт катыштарынын көптөгөн белгилери реалдашып берилет: мейкиндик мааниси (майрамдын алдында, ал күндөр артта калды), динамикалык маани (убакыт сызат, учат, токтоп калгандай), чектелген, түгөнүп калуучу ресурс, баалуулук мааниси (коротуу, кетирүү, алуу, берүү, жоготуу), ж.б. Бул маанилер көптөгөн тилдерде кыргыз тилиндегидей эле моделдешип, кеңири колдонулуп келет.

Бардык эле тилдердин грамматикасында убакыттын так илимдердеги, кадимки жөнөкөй түшүнүккө жана философиялык таанып-билүүгө туура келүүчү когнитивдик моделдери код менен берилген. Алардын ичинен морфологиядагы когнитивдик потенциалга ээ болгон этиштин чак категориясы чоң роль ойнойт. Бул категорияда түз сызыктуу, динамикалык жана бир багыттуу (кайрылгыс) убакыттын когнитивдик башка моделдери реалдашат. Бул моделдер өз маңыздары боюнча антропоборборлуу жана дейксистүү, анткени алар сүйлөөчү адамга жана кеп учуруна (момент речи) ориентирленишкен. Өткөн чактагы жана келер

чактагы окуялар учур чак менен бирдикте реалдуулук катары каралып, алардын айырмасы кеп учуруна болгон мамиле менен гана аныкталат, бул статикалык маани-маңызды көрсөтөрү белгилүү. Кеп учуруна салыштырмалуу өткөн, учур жана келер чак деп дифференцияланган убакыт кыймыл-аракеттин локалдашуусу менен такталары анык. Башка убакыт пландарына салыштырмалуу учур чак өз маанисинин кеңдиги менен жана кеп учурунун негизинде өткөн, келер чактарды ажыратууга мүмкүнчүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Орус тилиндеги бүткөн жана бүтпөгөн кыймыл-аракеттерди (совершенный жана несовершенный вид) билдирген этиштердин аспектик маанилери чактар маанилери менен бирдикте убакыт маанилеринин ар кандай белгилерин берет. Ошондой эле англис тилинде атайын морфологиялык каражаттар аркылуу берилүүчү Continues менен Indefinite убакыт топторунун карама каршылыгы да бул тилдеги темпоралдык маанилердин өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Ал эми кыргыз жана башка түрк тилдеринде бул сыяктуу маанилер контекстте реалдашып, ар кандай моделдерди жаратат.

Тилдеги убакыт категориясына жалпы эле субъективизм жана психологизм элементтери мүнөз-

дүү. Учур чакта, өткөн жана келер чактагы окуялардын узактыгы, аларды баалоонун өзгөчөлүктөрү индивидуалдык психологиялык кабылдоого көз каранды. Ошол себептүү бул элементтердин ар түрдүү тилдерде канчалык деңгээлде көрсөтүлөрү жана кандай каражаттар менен берилип, колдонуулары - азыркы учурдагы тил илиминин изилдөө объекттеринин бири десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Пименова М.В. Предисловие./Введение в когнитивную лингвистику. Под редакцией М.В.Пименовой. Вып. 4.- Кемерово, 2004в. 208 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М., 1999.
3. Арутюнова Н.Д. От редактора // Логический анализ языка. Язык и время. - М., 1997.
4. Копчева В.В. Время в русской культуре и языке// Пространство и время в восприятии человека: историко-психологический аспект.4.1. -СПб., 2003. - С.304-310.
5. Толстой Н.И. Времени магический круг (по представлениям славян)// Логический анализ языка. Язык и время. - М., 1997. -С.17-27.
6. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. - М., 2001.

Рецензент: д.филол.н., профессор Ибраимов С.И.